

Styl łacińskich traktatów Firmicusa Maternusa i Filastra z Brescii (IV w. n.e.)

BEATA GAJ*

Jak słusznie zauważono w jednym z opracowań naukowych traktujących o stylistyce, definicja stylu nie dotyczy tylko języka, lecz wykracza poza kategorie językowe (Bańkowska 2003: 50). W starożytności wszelakie teorie stylu rozumiano jako część wielkiej spuścizny retorycznej – skarbcza wzajemnych powiązań teorii języka, dialektyki, psychologii i wielu innych dziedzin. Ponadto styl powiązany był zarówno z charyzmą (opierano się na przesłance, że perswazja retoryczna jest czymś tyleż naturalnym, co nieodzownym w życiu ludzi), jak i ze sposobami, które można jedynie technicznie doskonalić. Antyczna metodologia naukowa była ściśle związana z metodologią estetyczną: kreowanie jakiegokolwiek tekstu zakładało nierozzerwalną łączność między przekazaniem prawdy i zadbaniem o jej akceptację u odbiorcy (Perelman 2002: 170). Zagadnienia stylistyczne nigdy przed XVI w. i wystąpieniem Piotra Ramusa, który zapoczątkował odintelektualizowanie retoryki, wydzielałając kwestie stylistyczno-językowe (Korolko 1990: 185), nie były rozpatrywane bez odniesienia do inwencji i dyspozycji. Zatem styl tekstu, jego gramatyczno-słowną realizację zawsze oceniano razem z przekazywaną treścią oraz wiarygodnością

* <https://orcid.org/0000-0001-9165-2124>, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, Polska, b.gaj@uksw.edu.pl

twórcy. Już od samych początków krytycznego myślenia o wypowiedzi, czyli od narodzin retoryki mniej więcej w VII w. p.n.e., zdawano sobie sprawę, że poprzez odpowiedni dobór pozamerytorycznych metod argumentacyjnych można przekonać słuchacza bądź czytelnika do szerzonych idei. Owe metody argumentacyjne były to techniki różnego rodzaju – od prób życzliwego nastawienia słuchacza do tematu po groźby użycia przemocy, znane jako tzw. argument *ad baculum* (odwołujący się „do kija”). Już wtedy zdawano sobie sprawę, że „nasilenie jednej z wielu funkcji języka” (Skubalanka 1984: 9) spowoduje odpowiedni skutek, i to nie tylko stylistyczny. Ponieważ zaś wykształcenie retoryczne było dość powszechne w pierwszych wiekach naszej ery w całym basenie Morza Śródziemnego, to właśnie kultura retoryczna, szczególnie w swej spektakularnej odsłonie tzw. drugiej sofistyki, była największym polem przekazu, agorą, „miejscem wspólnym” – *locus communis* dla różnych narodowości, religii, a nawet pozycji w hierarchii społecznej. Wkrótce stała się także niezwykle ważna dla chrześcijaństwa, które – choć zaniepokojone „nadętą wymową” (Bober 1965: 558 i n.) i przyznające retoryce miejsce jedynie służebne wobec teologii – nie mogło pozostać obojętne wobec tak cennego zasobu wiedzy i umiejętności w swym poszukiwaniu najlepszej metody przekazu ewangelicznego.

W chrześcijańskim dyskursie religijnym IV w. n.e., czyli w pierwszym okresie chrześcijaństwa wreszcie legalnego i po trzech wiekach prześladowań teraz wzmacnianego przez władzę, szczególne miejsce zajmują dwie postaci: Firmicusa Maternusa i Filastra z Brescii. Pierwszy dystansuje się od dominujących wówczas w literaturze chrześcijańskiej wewnętrznych sporów doktrynalnych i skupia się na działalności misyjnej, propagując nową religię w opozycji do starych, jego zdaniem szkodliwych społecznie kultów lub nurtów światopoglądowych. Stosuje przy tym całą gamę środków retorycznych – od wysublimowanej techniki oratorskiej po nawoływanie do rozwiązań radykalnych. Drugi, czyli Filaster, nie stroni od kwestii kontrowersyjnych, ale nie tyle zaognia istniejące spory, ile odwołując się do tradycji pisarstwa filozoficznego, wskazuje na różne sposoby myślenia ludzi, różne poglądy filozoficzne, które w połączeniu z wyznawanym chrześcijaństwem mogą tworzyć nie tylko zawikłane, ale także szkodliwe społecznie tezy (Gaj 2018: 66).

Obu wyżej wymienionych zestawiono razem w wydaniu „dzieł wszystkich” św. Euzebiusza z Vercelli z roku 1845 (*Sancti Eusebii...* 1845: 5 i n.), znajdującym się w Bibliotece Watykańskiej, do którego dołączono dzieła

właśnie Maternusa oraz Filastra, wskazując tych autorów jako szczególnie trafnie oceniających społeczne niebezpieczeństwo złudzeń, iluzji i błędów, czyli: *παρερμηνείαι vel hallucinationes qualescunque, aut errores* (Gaj 2018: 66). Przyczyną zestawienia akurat tych dwu autorów było jednak nie tylko odniesienie do chronologii (obaj żyli i tworzyli w tym samym prawie czasie, czyli w IV w. n.e.) czy do podejmowanych kwestii religijnych, ale także do stylu. I to styl okazał się tym, co mimo podobieństw ich ostatecznie różnicowało.

Chronologicznie pierwszym autorem jest Firmicus Maternus, do dziś ważne źródło badań religioznawczych nad antykiem (Sapota 2001: 246). Dobrze urodzony (rodzina senatorska) i wykształcony Sycylijczyk zrobił karierę jako prawnik, uczony astrolog i cesarski urzędnik. Pisał głównie po łacinie, ale znał także dobrze grekę. Pozostały po nim dwa dzieła: astrologiczny wykład w ośmiu księgach pt. *Mathesis* oraz traktat religijno-polemiczny *De errore profanarum religionum*, niedawno wydany (wydanie piąte na świecie i pierwsze w języku słowiańskim) po polsku z komentarzem i wstępem jako część monografii pt. *Jak nieświadomi błędą w wierze* (Gaj 2015).

W Polsce i krajach słowiańskich autor ten nie był dotąd szerzej znany – zapewne z powodu braku translacji jego dzieł na języki nowożytny i nieliczne, czasem wadliwe lub niepełne tylko wzmianki w podręcznikach literatury łacińskiej¹. Jest jednak postacią szczególnie interesującą jako wyjątkowy antyczny autor, po którym pozostało jedno dzieło sprzed własnej konwersji na chrześcijaństwo i drugie napisane po tym fakcie (Bram 1975: 7). Prócz tego Firmicus zasłynął jako pisarz łaciński posługujący się jeszcze w IV w. n.e. starannym i oryginalnym stylem cycerońskim (Groehl 1918: 7 i n.).

Jeśli chodzi o kompozycję i styl *De errore...* (Gaj 2015: 38), można uznać, że dzieło to doskonale mieści się w nurcie edukacyjnym i naukowym charakterystycznym dla przełomu III i IV w. n.e. Trend ten polegał na zebraniu jak najszerszego dorobku antycznego z terenu właściwie całego Morza Śródziemnego i przekazaniu go w języku łacińskim następnym pokoleniom.

¹ Por. m.in. rozdziałik podręcznika M. Cytowskiej i H. Szelest: *Literatura rzymska. Okres cesarstwa. Autorzy chrześcijańscy*, Warszawa 1994, s. 168–170, w którym w tytule przedstawia się Firmicusa jako apologetę, by temu w dalszym toku wywodu zaprzeczyć, a jego działalność określona jest tylko mianem „zaciętrzewienia”, bez odniesień nawet do ustaleń najwcześniejszego badacza Firmicusa z terenu Polski, mianowicie Konrata Zieglera (jest wskazany tylko jako autor wydania) czy Franciszka Groehla. Ponadto ów wpis podręcznikowy nie zawiera najnowszej bibliografii do badań nad Firmicusem Maternusem, np. ustaleń francuskiej badaczki Beatrice Caseau czy polskich badaczek – Joanny Komorowskiej i Beaty Gaj.

W przypadku spuścizny naukowej, filozoficznej i literackiej należało zapoznać się z dorobkiem greckim epoki hellenistycznej, zwłaszcza z wszelakimi kompendiami i katalogami oraz różnorodnymi oryginalnymi dziełami z tego okresu. Tak czyni Firmicus Maternus, który czerpie ze źródeł egipskich, syryjskich i greckich, a na pierwszym miejscu stawia rzetelność informacji dotyczących kultów pogańskich. Dlatego wciąż w czasach nam współczesnych jest jednym z najlepszych źródeł do badań nad religiami antyku (po skorelowaniu ich ze współczesnymi badaniami archeologicznymi). Bardzo starannie podaje cytaty – formułki magiczne i kultowe, przytacza je w oryginale, co podkreśla wiarygodność tekstu. Dążenie do wiarygodności to pierwsza cecha jego stylu; przytacza oryginalne formułki kultowe, m.in. mitraizmu. Warto również zauważyć, że jest jednym z prekursorów owej konfrontacji misteriów pogańskich z chrześcijaństwem, konfrontacji specyficznej, bo czasem wykorzystującej – jak późniejsi autorzy chrześcijańscy – stylistykę pogańską opisu misteriów (Doroszewski 2016: 19 i n.).

Styl Firmicusa pokazuje wpływ tzw. afrykańskiej łaciny, w pewien sposób podobnej do łaciny, którą posługiwał się Apulejusz, autor *Metamorfoz albo złotego osła*. Była ona charakterystyczna zarówno dla Sycylii, jak i dla Afryki pod władzą Rzymu. Greckie naleciałości u Firmicusa wykazuje Gilbert Heuten (Heuten 1938: 198). Przeważnie chwali się także talent stylistyczny autora, dobór pleonazmów, zwłaszcza w słynnym opisie Sycylii, syntaksę i figury retoryczne. Zarówno w XIX, jak i w XX w. Firmicus interesował badaczy z dwu powodów: żarliwości religijnej, przez niektórych ocenianej jako nietolerancja (Turcan 1982: 10), oraz samej tylko składni i stylistyki (Groehl 1918: 100). Składnia Firmicusa pozostaje pod wpływem Cycerona, a swój podziw dla wielkiego mistrza retoryki wyraził autor w dziele *Mathesis*, pisząc: *Marcus vero Tullius, princeps ac decus Romanae eloquentiae* (wstęp do księgi II) oraz *decus eloquentiae Tullius* (VIII 5). Wśród źródeł klasycznych, na które się powołuje, są także: Wergiliusz, Owidiusz i Liwiusz, a wśród źródeł chrześcijańskich – przede wszystkim Klemens Aleksandryjski i Cyprian, a w mniejszym stopniu – Tertulian, Minucjusz Feliks i Arnobiusz Starszy. Jeśli chodzi o kompozycję, w *De errore...* wyróżnia się trzy części: pierwszą, która opisuje tzw. cztery żywioły i tzw. kultury wschodnie, uznaną za kompilacyjną; drugą, która dotyczy misteriów eleuzyjskich, kultu Izydy i Mitry, opisanych jakby na podstawie własnego doświadczenia; trzecią, która

jest apelem do cesarzy o konsekwentne tępienie krwawych kultów, a zarazem uzasadnieniem już prowadzonej polityki.

Kompozycyjno-oratorski talent autora najpełniej ujawnił się w przemowie Słońca (VIII 1–3), którą – jak sam potwierdza stworzonym przez siebie neologizmem: *ethopoeiacus* – oparł na jednej z najstarszych figur retorycznych, obrazujących charakter danej osoby. Zastosowana *ethopoeia* nie tylko ożywia wypowiedź, lecz także wspiera tezę autora o bezzasadności kultu Słońca dzięki negowaniu go przez sam obiekt kultu:

Jeśliby Słońce mogło przemówić na zgromadzeniu, zwoławszy cały rodzaj ludzki, to prawdopodobnie w ten sposób wykazałoby waszą szaloną zuchwałość: „O śmiertelnicy, dzień w dzień na różne sposoby buntujący się przeciw Najwyższemu Bogu! Któż was zmusił do tak wielkiej nieprawości, aby samowolnie twierdzić, że musicie żyć i umierać z powodu waszego szalonego mniemania o niegodziwej żądzy? Niechby wasze wymysły podążyły jakimś utartym szlakiem za jednym tylko rodzajem waszej częściej myśli! Niech niegodziwość waszego skalanego myślenia przebiega bez zniewagi dla mnie! Bo teraz wy, rzucając się przez urwiska, nie oszczędzacie nawet mnie, a w waszej mowie nie ma żadnego szacunku, lecz podążacie ku waszej zgubie i śmierci wraz z moją hańbą” (*De errore...* VIII 1, cytat za: Gaj 2015: 71).

Słońce krytykujące własnych wyznawców to także retoryczny zabieg odwrócenia argumentacji, mający uświadomić bezsens heliolatrii, którą oficjalnie wyznawano w Rzymie od niedawna, tj. 274 r. n.e., a zarazem przyciągnięcia uwagi czytelnika poprzez zaskakujące wyobrażenie ciała niebieskiego, a jednocześnie postaci mitologicznej, która staje się chrześcijańskim apologetą.

Na styl Firmicusa, o którego cyceroniańskich aspiracjach powiedziano powyżej, ma wpływ także kilka ciekawie zastosowanych zabiegów składniowych, takich jak *ablativus absolutus*, z którego pisarz chętnie korzysta w dłuższych zdaniach i prawie zawsze przy wprowadzaniu tekstu biblijnego (*iubente spiritu sancto, deo iubente*), czy *ablativus etymologicus*. Jednak jedną z najbardziej ulubionych konstrukcji autora jest *genetivus inhaerentiae*, czyli pewna „specyfikacja, eksplikacja lub identyfikacja obiektu (pojęcia) nazwanego przez człon określany” (Wolanin 2012: 203). Ponadto traktat *De errore...* pełen jest fachowych terminów, np. dotyczących różnych kultów, a ich nagromadzenie także stanowi środek stylistyczny. Wśród figur retorycznych można dostrzec liczne pleonazmy (np. *exitus finisque*, II 3), paronomazje (*lugete mortuos vestros et ipsi simili morte morituri*, VIII 3), anafory (*Lugete Librum, lugete Proserpinam*, VIII 8), aliteracje (*proficisciens pergere pater*, VI 2), wykrzyknienia – *exclamations* (*Egregia erroris istius ac praeclara commenta!*, V 4),

wreszcie liczne pytania retoryczne, rozbudowane konstrukcje synonimiczne i apostrofy, które wznoszone są do cesarza Konstancjusza i Konstansa oraz pojedynczych ludzi, do całej ludzkości, do Chrystusa, a nawet do diabła (Gaj 2015: 39). Firmicus używa słów rzadko stosowanych w późnej łacinie, takich jak np. Wergiliuszowy przymiotnik *ineluctabilis* czy przysłówek *omnifariam*, oraz tworzy neologizmy (np. *artuatim*) (Gaj 2015: 39).

Na zakończenie tego krótkiego omówienia stylistyki Firmicusa i źródeł, z jakich korzystał, warto zwrócić uwagę na niedawno poruszoną kwestię funkcji zaimków w dziele Firmicusa (Gaj 2015: 39–40), zwłaszcza zaś zaimka *iste, ista, istud*. W języku łacińskim można było za pomocą tego zaimka kogoś obrazić, ponieważ obok znaczenia: „ten twój, ten wasz” niesie on także sens wartościujący negatywnie i obraźliwy (Samolewicz 2000: 210). Warto dodać, że był to zaimek chętnie stosowany przez Cyncerona, który używał go w mowach przeciw Antoniuszowi. Firmicus, twórczy naśladowca Cyncerona, także wykorzystuje ów zaimek bardzo często w odniesieniu do zjawisk, wobec których ma stosunek negatywny. Jednak zdarzają się też odniesienia zaimka *iste* do Boga oraz zastosowania tegoż zaimka w sytuacjach szczególnego wzburzenia lub entuzjazmu autora. Należy zatem uznać, że Firmicus wykorzystał wzmiankowany zaimek do wyrażenia skrajnych emocji, co mogło także odbiorcy sygnalizować, jakie wartości ceni autor, a wobec których jest obojętny lub nastawiony negatywnie.

Firmicus był przekonany, że istnieje niebezpieczny trend myślowy, który jest przyczyną zła i zagraża społeczności, bo w mitologii upatruje uzasadnienia dla często krwawych i irracjonalnych ofiar, a uświadomienie tego ludziom w sposób racjonalny przyczyni się do rezygnacji z kultów niegodnych Rzymian. Wiara w mitologię była jego zdaniem nie winą, ale brakiem świadomości, jednak wobec tych, którzy poznawszy już bezzasadność krwawych kultów, chcą nadal tkwić w błędach pogaństwa, proponował metodę *ad baculinum*.

Trwanie w iluzji, poszukiwania, błędy logiczne w uzasadnianiu wierzeń teolodzy późniejszych epok zestawiali razem, określając je jako *error, hallucinatio* czy też *heresis*². *Hallucinationes qualescunque aut errores* pojawiają

² W artykule przyjęto zapis *heresis*, a nie *haeresis* (jak wskazywałaby interpretacja etymologiczna, podkreślająca związki wyrazu z greckim *αἵρεσις*, gdyż grecki dyftong *ai* w języku łacińskim transkrybowano jako *ae*), za stosowanymi obecnie zapisami przede wszystkim współczesnego polskiego badacza dzieł Filastra – Mariana Szrama oraz zgodnie z wydaniem *Filastrii episcopi Brixiensis diversarum hereseon liber* – Frederika Heylena.

się np. w przywołanym wyżej dziewiętnastowiecznym zestawieniu twórczości Firmicusa i św. Filastra z Brescii, gdzie wyraźnie wskazuje się na przekonanie autorów o niezawinionym charakterze pogańskiego kultu czy herezji, będących wynikiem nieświadomości lub wytworem choroby umysłowej (*Sancti Eusebii...* 1845: 7). Na dojrzałym etapie rozwoju teologii Ojców Kościoła sprecyzowano definicję herezji. Miała to być – np. według św. Augustyna – nowa myśl, nowa koncepcja czy też „pogląd zawierający złe wyobrażenie Boga, znieważające wiarę i rozbijające jedność Kościoła” (Szram 2017: 36).

Jednak zanim to nastąpiło, jeszcze przed św. Augustynem, w drugiej połowie IV w. n.e., gdy w całym imperium panowała kultura wspomianej wyżej drugiej sofistyki, zakorzeniona w hellenistycznej, uproszczonej i powszechnej grece, grecki czasownik *αἰρέω* oznaczał „zdobywam”, „zabieram”, a *αἰρέομαι* – „wybieram sobie”, „mam do czegoś skłonność”, „życzę sobie”, dlatego *αἵρεσις* oznaczało przede wszystkim wybór, zdobycie lub pragnienie zdobycia czegoś, opowiedzenie się za jakąś opcją, uczestnictwo w ugrupowaniu lub szkole filozoficznej (łacińskimi odpowiednikami były: *affectatio*, *expugnatio*, *optio*, *voluntas*, *consilium*, *propositum*, *secta*, *contentio*; *Słownik grecko-polski* 1929: 87; Gaj 2018: 73).

Filaster (Philastrus) był wędrownym kaznodzieją z drugiej połowy IV w. n.e., który prawdopodobnie pochodził z Egiptu, i choć nie miał jakiegось szlachetnego rodowego pochodzenia jak Firmicus, a w związku z tym większej możliwości kształcenia się, to jednak z powodzeniem funkcjonował w kulturze i stylistyce drugiej sofistyki. Biografia Filastra jest niepełna i dotąd nieustalona precyzyjnie, posiadane informacje pozwalają na sformułowanie zaledwie kilkuwersowych wpisów w encyklopediach czy podręcznikach historii literatury (Cytowska, Szelest 1994: 175). Źródłem biograficznym wciąż pozostaje *Sermo de vita et obitu beati Filastrii*, czyli „Mowa o życiu i śmierci św. Filastra”, zachowana wśród kazań jego ucznia Gaudencjusza, jednak obecnie datowana na około trzy wieki później (*St. Philastrius* 1911). Z tych przekazów wynika, że pochodzący z Egiptu Filaster był wędrownym kaznodzieją, co w czasach, gdy większość Ojców Kościoła była wykształcona w retoryce, „miała doświadczenie w publicznych przemowach i kochała słowa” (Budzanowska-Weglenda 2015: 330), nie było czymś wyróżniającym. Jednak Filaster zasłynął wystąpieniami przeciw różnego rodzaju herezjom, zwłaszcza przeciw arianom, a sukcesy oratorsko-homiletyczne odniósł przede wszystkim w Italii, przebywał i dysputował m.in. w Rzymie i Mediolanie.

Filaster czy też Filastriusz (Philastrius) zmarł jako biskup Brescii 18 lipca 397 r., pozostawiając po sobie sławę wybitnego kaznodziei oraz pierwszy zachowany w języku łacińskim spis herezji, powstały pomiędzy rokiem 383 a 391 lub w latach 380–388 (Banterle 1991: 11) w formie dwuczłonowego katalogu pt. *Diversarum hereseon liber*, który najpewniej wzorował na *Panarionie* Epifaniasza z Salaminy oraz *Syntagmie* Hipolita i *Adversas haereses* Ireneusza (Szram 2016: 630). Kościół uznał Filastra za świętego, pochowano go w katedrze św. Andrzeja w Brescii, skąd w roku 1674 przeniesiono jego szczątki do nowej katedry (Duomo Nuovo), a wspomnienie w kalendarzu liturgicznym obchodzone jest 18 lipca.

Święty Filaster w swoim opisie 156 herezji (28 w judaizmie i 128 we wczesnym chrześcijaństwie) przedstawił, zdaniem jednego z polskich badaczy (Szram 2016: 632), potrójną argumentację: teologiczną, moralną i historyczno-kulturową, a w tej ostatniej połączył w swoisty sposób poglądy dość popularne w Kościele starożytnym, wedle których wszelakie herezje wywodzą się z sekt judaistycznych i z filozofii greckiej (Gaj 2018: 74) i nie są dobre dla chrześcijaństwa. Jednak styl zastosowany przez autora wskazuje, że uważał on też herezje za pewne opcje alternatywne wobec chrześcijaństwa. Chciał do nich zrazić czytelnika, ale przedstawiał je obiektywnie. O postrzeganiu herezji jako jednej z wielu – niekoniecznie negatywnych – opcji światopoglądowych świadczy właśnie stały zabieg stylistyczny Filastra, podobny do tego, jaki stosował wiek wcześniej w *Żywotach i poglądach słynnych filozofów* m.in. Diogenes Laertios, który również wymienia bardzo różne poglądy i sylwetki filozofów, zgodnie z zasadami biografistyki perypatetyckiej (Rahn 1969: 89; Gaj 2018: 74).

U Filastra prawie każdy rozdział rozpoczyna fraza: *Alia est heresis...* lub też *Est heresis, quae...* Czasem zamiast tego stosuje słowo „heretycy” lub „założenie/wprowadzenie herezji” (*sunt quidam heretici, instituerunt heresim*). W kompozycji dominuje zasada wyliczenia rozmaitych poglądów, nad którymi obecnie góruje chrześcijaństwo. Poglądy te w pewien sposób różnicuje, bo dostrzega w jednych inspiracje diaboliczne, w innych – jedynie szalone opinie czy, podobnie jak Firmicus, nieświadome błędzenie, a w jeszcze innych – także zwykłą ludzką głupotę. W rozdziale 142, opisując herezję 114 „po męce i wniebowstąpieniu Jezusa” – *post Passionem autem Christi Domini Nostri et ascensionem in caelum (Sancti Philastri... 1898: XXIX)*, mówi o „ułudzie pogańskości”, gdyż bardziej tak, a nie jako kłamstwo popełnione

z premedytacją, należałoby rozumieć słowa *mendacia paganitatis* w kontekście wymienionych tam wszystkich ludzi kultury ówczesnego świata, czyli filozofów, poetów, mówców oraz historiografów. *Error, innanis sententia, sensusque dubii*, czyli „szalone, nieświadome błędzenie”, „nieuzasadniona teza” czy „wątpliwe odczucia” – to kilka dość częstych określeń Filastera w odniesieniu do współczesnych mu ruchów czy poglądów religijno-filozoficznych (Gaj 2015: 74–75). Drugą cechą jego stylu jest *brevitas* – zwięzłość: rozdziały są krótkie, poglądy przedstawione zwięźle. Kolejne cechy to: stosowanie urozmaiceń, swoiste retoryczne *varietas*, opis pewnych herezji skupia się na osobie założyciela, to znów na bezzasadności i braku logiki danej formacji albo na wyrażeniu przychylności, gdy dana herezja uznaje podstawowe tezy katolickie, lub zaznaczeniu odmienności, gdy wysuwa tezy nowe, np.:

Alii Herodiani sunt, ab Herode rege Iudaeorum ita appellati. Isti resurrectionem confitentur, leges et prophetas accipiunt, Herodem autem regem Iudaeorum, percussus ab Angelo, ipsum ut Christum sperantes expectant (*Diversarum hereseon liber XXVIII*).

Alii sunt Aquarii sic dicti, qui in sacramentis caelestibus offerunt aquam, non illud quod ecclesia catholica et apostolica fere consuevit (*Diversarum hereseon liber LXXVII*)³.

Obaj autorzy – i Filaster, i wcześniej Firmicus – byli w niełatwej sytuacji stylistycznej: oto podjęli dyskurs filozoficzny, do jakiego przyzwyczała ich kultura sofistyczna, a jednocześnie chcieli wyrazić bezwarunkową wierność obranej doktrynie katolickiej. Współcześnie uważa się, że sytuacja zarówno pisarza, jak i autora tekstu naukowego podporządkowana jest historii osobistej i społecznej oraz prawom dyskursu (Mitosek 2005: 464). Podmiot w trakcie kreacji tekstu podlega czynnikom pozaświadomym, nieświadomym asocjacjiom związanym m.in. z jego wykształceniem i osobistym doświadczeniem, a jednocześnie chce świadomie organizować wypowiedź. Zarówno Firmicus, jak i Filaster są na to dowodem. Ponadto obaj są i pisarzami-twórcami, i badaczami naukowymi swoich czasów. Styl naukowy nie jest wszak domeną tylko nowożytności (Gajda 1995: 62) i – jak to zaznaczono na wstępie – nie sprowadzał się tylko do elokucji. Wśród autorów chrześcijańskich IV w. n.e. Firmicus i Filaster wyróżnili się zwróceniem uwagi na często nieświadome i nielogiczne trwanie przy kultach i poglądach, które nie odpowiadały już potrzebom nowej epoki. Teksty obydwu autorów cechuje spójna stylistyka –

³ Tłumaczenia obu fragmentów na język polski znajdują się w przygotowywanej do druku krytycznej edycji polsko-angielskiej.

u Firmicusa w formie retorycznego traktatu i oratorskiego apelu, a u Filastra – jest to schemat katalogu dzieł i poglądów filozoficznych. Obaj – i pragmatyczny intelektualista Firmicus, i pełen duszpasterskiej troski święty biskup Filaster – wskazują na szkodliwość iluzji, dziwnych ideologii, które ludzie tworzą często nieświadomie, szkodząc sobie i innym. Należy ich zatem odpowiednio pouczyć, uświadomić, że wiele kultów i poglądów występowało już na przestrzeni dziejów w innej formie i nie przyniosło ludzkości, zdaniem autorów, nic dobrego (Gaj 2015: 78).

Jest jednak coś, co różni tych dwu homiletyków z IV w. n.e. Firmicus nie waha się sięgnąć po ostateczny „argument” groźby i przemocy, obecny wszak w wielkiej puli środków retorycznych. Ma być przeznaczony dla ludzi, do których nadal nie docierają argumenty przemawiające za potrzebą ważnej zmiany cywilizacyjnej i chcących pozostać – zdaniem Firmicusa ze szkodą dla całego społeczeństwa – przy dawnych, często okrutnych obrzędach. Natomiast Filaster z matematyczną (i filozoficzną) dokładnością wylicza różne światopoglądy, nawet te, które uważa za bardzo złe, wręcz demoniczne, i zestawia je z nauką Pisma Świętego. Nie zachęca jednak do radykalnego zwalczania tych poglądów i ich wyznawców.

Jakość chrześcijaństwa to u Filastra wybór kultu odmiennego od innych, który nie jest kolejnym pomysłem teozoficznym jakiegoś człowieka lub grupy, ale wskazówką objawioną przez Boga-Stwórcę. Ludzie wybierają różnie, ale mają prawo do wyborów; niektóre „herezje” u Filastra są nawet chwalone za poprawne rozumowanie i np. częściową zgodność z doktryną chrześcijańską i katolicką. Być może również dlatego Kościół docenił i ogłosił świętym Filastra, a nie Firmicusa, który zachęcał do zwalczania kultów pogańskich nawet ogniem i mieczem, jeśli wszystkie inne środki retoryczne zawiodą, co było postawą charakterystyczną może dla Rzymianina, ale niegodną chrześcijanina.

Reakcja na religię czy też religia rozumiana jako reakcja (Ricken 2007: 20 i n.) jest mieszaniną cech indywidualnych i nabytych. Reakcja pisarza-naukowca chrześcijańskiego, choć zakłada pewien wynikający z danego gatunku literackiego styl tworzenia, to przecież jednak nie wyzbywa się indywidualności. Firmicus nie wchodził w spory doktrynalne między chrześcijanami, ale jako człowiek wykształcony nie chciał już krwawych prymitywnych kultów i uznawania mitologii grecko-rzymskiej za wyznacznik życia, więc postanowił za pomocą znanych sobie modeli dyskursu przekonać (*persuade-*

re) innych do forsowanych przez siebie poglądów. Jednocześnie wydaje się, że jakaś indywidualna cecha charakteru, pozycja społeczna i doświadczenie w sprawowaniu władzy sprawiły, że zawarł w swym tekście poglądy dość radykalne i bezwzględne. Natomiast Filaster z Brescii, prosty kaznodzieja, który wędrując aż z Egiptu przez cały świat śródziemnomorski, znalazł dom i zaszczyty w północnej Italii, był wprawdzie równie żarliwy jak Firmicus w wyznawaniu wiary, ale jednocześnie bardziej skłonny do zrozumienia różnych ludzkich aberracji myślowych. Jeszcze raz prawdą okazała się sentencja Dionizjusza z Halikarnasu: styl to człowiek; z dwu podobnych autorów apologetyki chrześcijańskiej to Filaster, a nie Firmicus, został przez Kościół ogłoszony świętym.

Czy można na tej podstawie twierdzić, że to styl przekazu okazał się decydujący także w kwestii uznania ze strony Kościoła? W kulturze drugiej sofistyki, przesiąkniętej retoryką, zdolność przekonania innych miała fundamentalne znaczenie. Jeśli jednak trudno przyznać, że Filaster został świętym także dzięki swoim poglądom i sposobom ich głoszenia, można przynajmniej domniemywać, że wykazywanie błędów heretyckich bez nawoływania do unicestwienia heretyków przyniosło mu uznanie i mogło przyczynić się do świętości. Tymczasem Firmicus – mimo swego znaczenia społecznego i dużego talentu retoryczno-stylistycznego oraz tego, że również mówił o ludzkich iluzjach religijnych – nie doczekał się specjalnego uznania ze strony Kościoła.

Teksty źródłowe

Filastrii episcopi Brixienensis diversarum hereseon liber, 1991, ed. F. Heylen, G. Banterle, *Scriptores circa Ambrosium* 2, Milano–Roma.

Oratio B. Gaudentii de Vita et Obitu B. Filastrii episcopi praedecessoris sui, 1980. – *Veterum Brixiae episcoporum episcoporum s. Philastrii et s. Gaudentii opera, nec non b. Ramperti et ven. Adelmanni opuscula nunc primum in unum collecta... notis, aliisque additionibus illustrata & aucta... Liber de haeresibus*, ex typographia Joannis Mariae Riazardi, Brixiae 1738. Brescia: Edizione del Moretto 1980.

Sancti Eusebii episcopi Vercellensis Opera omnia, nunc primum cura qua par erat redacta: editionem auspicatur maximeque commendat Eusebii Evangelium cum variis versionis Italiae codicibus collatum, sive Evangeliarium quadruplex Latinae versionis antiquae, juxta memoratissimas Blanchini Veronensis lucubrationes recognitum et expressum; cui, post reliqua sancti Eusebii opuscula, accedunt Firmici Materni necnon sancti Philastrii Opera omnia ad exquisitas F. Munteris et

- P. Galeardi editiones castigata et emendata*, 1845, Parisiis. Bibliotheca Apostolica Vaticana. Patrol.I.1(12). Cons. R. G. Ss. Padri. III. 85 (12).
- Sancti Filastri episcopi Brixienensis diversarum hereseon liber*, 1898, Recen. F. Marx, Pragae–Vindebonae–Lipsiae.
- Sancti Philastri Episcopi Brixienensis De haeresibus liber cum emendationibus et notis J. Alberti Fabricii ss. Theol. d. et prof. Publ. additisque indicibus locupletissimis*, 1721, Hamburgi.
- Turcan R., 1982, *Firminus Maternus, De errore profanarum religionum. L'erreur des religions païennes*, Paris.

Literatura

- Banterle G., 1991, Introduzione. – *Filastrii episcopi Brixienensis diversarum hereseon liber*, ed. F. Heylen, G. Banterle, *Scriptores circa Ambrosium 2*, Milano–Roma, s. 9–18.
- Bańkowska E., 2003, Z problematyki stylu. – *Praktyczna stylistyka nie tylko dla polonistów*, red. E. Bańkowska, A. Mikołajczuk, Warszawa, s. 50–78.
- Bober A., 1965, *Antologia patrystyczna*, Kraków.
- Bram J. R., 1975, *Ancient astrology, theory and practise. The Mathesis of Firminus Maternus*, Park Ridge.
- Budzanowska-Weglenda D., 2015, *Tykoniusz i jego reguły egzegezy biblijnej. Monografia literacka*, Warszawa.
- Cytowska M., Szelest H., 1994, *Literatura rzymska. Okres cesarstwa. Autorzy chrześcijańscy*, Warszawa.
- Diogenes Laertios. Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, 1982, przeł. K. Leśniak i in., Warszawa.
- Doroszewski F., 2016, *Orgie słów. Terminologia misteriów w „Parafrazie Ewangelii wg św. Jana” Nonnosa z Panopolis*, Toruń.
- Gaj B., 2015, *Firminus Maternus, Jak nieświadomi błędzą w wierze*, Warszawa.
- Gaj B., 2018, Nietolerancja, error czy hallucinatio – nowe odczytanie dyskursu religijnego z IV w., „*Roczniki Humanistyczne*”, t. 66, s. 65–78.
- Gajda S., 1995, *Przewodnik po stylistyce polskiej*, Opole.
- Groehl F., 1918, *De syntaxi Firmiciana*, Breslau.
- Heuten G., 1938, *Julius Firmicus Maternus. De errore profanarum religionum, traduction nouvelle avec texte et commentaire*, Brussels.
- Korolko M., 1990, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa.
- Mitosek Z., 2005, *Teorie badań literackich*, Warszawa.
- Perelman Ch., 2002, *Imperium retoryki. Retoryka i argumentacja*, tłum. M. Chomicz, Warszawa.
- Rahn H., 1969, *Morphologie der antiken Literatur. Eine Einführung*, Darmstadt.

- Ricken F., 2007, *Filozofia religii*, przeł. P. Domański, Kęty.
- Samolewicz Z., 2000, *Składnia łacińska*, Bydgoszcz.
- Sapota T., 2001, *Magia i religia w twórczości Lucjusza Apulejusza z Madaury. Studium wpływów orientalnych w kulturze rzymskiej w drugim wieku naszej ery*, Kraków.
- Skubalanka T., 1984, *Historyczna stylistyka języka polskiego. Przekroje*, Wrocław.
- Słownik grecko-polski*, 1929, oprac. Z. Węclewski, Lwów.
- St. Philastrius*, 1911. – *The Catholic Encyclopedia*, vol. 11, ed. F. J. Bacchus, New York.
- Szram M., 2016, Geneza herezji wczesnochrześcijańskich w ujęciu Filastriusza z Brescii, „*Vox Patrum*”, t. 65, s. 631–651.
- Szram M., 2017, Rygoryzm i laksyzm moralny we wczesnochrześcijańskich ruchach herezyckich na podstawie „*Diversarum hereσεων Liber*” Filastriusza z Brescii, „*Roczniki Teologiczne*”, 64, z. 4, s. 35–51.
- Turcan R., 1982, Introduction. – *Firmicus Maternus, De errore profanarum religionum. L'erreur des religions païennes*, Paris, s. 10–75.
- Wolanin H., 2012, *Gramatyka opisowa klasycznej łaciny w ujęciu strukturalnym*, Kraków.

The style of Latin treatises of Firmicius Maternus and Filaster of Brescia (the 4th century)

The article concerns the formation of a religious style in Christian Latin texts dating from the 4th century of our era. First of all, the style of religious treatises of two authors Firmicus Maternus and Filaster of Brescia, living in the second half of the 4th century, is discussed. The combinations in the same text of a pluralistic philosophical discourse with the unconditional promotion of Christian and Catholic doctrine are of particular interest. For instance, to tighten or soften the message, Firmicus Maternus used Latin pronouns *hic*, *haec*, *hoc* and *iste*, *ista*, *istud*. Saint Filaster of Brescia, on the other hand, began each description of heresy in the style characteristic of descriptions of the lives and views of famous philosophers as if they were suggestions to choose, emphasizing simultaneously that Catholic doctrine was the only true one.

Key words: *Firmicus Maternus, Filaster of Brescia, philosophical discourse, style*

Essay Reviews

